

از دانشمند محترم :

مهدی حائری تهرانی

سیر قرآن

- ۱- پیدایش اولین خط در حجاز.
- ۲- خطوط حجازی.
- ۳- آغاز نزول قرآن.
- ۴- در پیرامون نزول قرآن.
- ۵- ایام فترت وحی.
- ۶- دوره نزول قرآن.
- ۷- کتاب وحی.
- ۸- طرز نویسندگی.
- ۹- تدوین و جمع آوری قرآن.
- ۱۰- دوره اول تدوین قرآن.
- ۱۱- در پیرامون عدم تعریف قرآن.
- ۱۲- دوره دوم تدوین قرآن.
- ۱۳- اعراب و نقطه گذاری قرآن.
- ۱۴- قرائات قرآن.
- ۱۵- تاریخ علوم قرآن.
- ۱۶- تاریخ تفسیر قرآن در عصر صحابه و تابعین.
- ۱۷- سیر تفسیر.
- ۱۸- ترجمه قرآن بزبانهای اروپایی.

سیر قرآن
مهدی حائری تهرانی

پیدایش اولین خط در حجاز

بعقیده، محققین از مورخین، رسم الخط سرزمین حجاز، در زمان پیغمبر اکرم (ص) کوفی بوده، چونکه «حرب بن عبدالشمس» در مسافر تهائیکه بدیار حیره (۱) و انباز (۲) نموده، کم کم بر اثر معاشرت و آمیزش با آنها رسم الخطشانرا فرا گرفته، و بدیار خود «حجاز» بارمغان آورده است (۳) آنرا کوفی نامیده اند.

البته در صدر اسلام، جزعده معدودی، بیشتر از نعمت خواندن و نوشتن برخوردار نبودند، حتی در زمانیکه پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم بمدینه تشریف فرما شدند، با سوادان شهر مدینه را پیش از بیست نفر نمینویسند، ولی بر اثر ترغیب و تحریص پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم مردم شهر مدینه، کودکان خود را برای فرا گرفتن خواندن و نوشتن آماده ساختند، تا آنجائیکه رسول خدا، اسرای جنگ بدر را که با سواد بودند، امر فرمود، در مقابل فدیةشان، هر يك، ده نفر کودکان شهر مدینه را با سواد نمایند، و بدین طریق عده کثیری با سواد شدند.

خطوط حجازی

خط حجازی، بردنوع بوده: یکی خط کوفی که با آن قرآن،

(۱) حیره شهری است در سه کیلومتری کوفه.

(۲) انباز شهری است در سمت غربی فرات به مسافت سی کیلومتر.

(۳) حياة اللغة العربية امين واصف ص ۸۸

و کتیبه‌های مساجد و قصور و نقود را مینوشتند، و تازمان بنی امیه هم، بدون نقطه و اعراب بوده، و دیگری خط نسخ است؛ که همین خط فعلی قرآن میباشد؛ و با این خط نامه‌ها و دفاتر و دیگر مکتوبات خود را می‌نوشتند (۱)

یکی از مدارک زنده برای اینکه خط در زمان پیغمبر اکرم کوفی بوده، دو نامه است که از پیغمبر بخط کوفی پیدا شده، که یکی از آن دورا برای مقوقس پادشاه قبطی نوشته (۲) و دیگری را برای منذر بن ساوی (۳) نامه اول را که یکی از دانشمندان باستان شناس فرانسوی، در بنده اخمیم صید مصر کشف کرده، گراور آن در کتاب الوسیط عنانی (۴) با ترجمه عربی آن چاپ و ترجمه فارسی آن باین معنی است:

«بنام خدای بخشنده مهر بان، از محمد بنده خدا و فرستاده او بسوی مقوقس، بزرگ پادشاه قبط، درود بر آنکس که پیوید راه راست را، سپس من ترا میخوانم بآئین اسلام، اسلام بیاور تا بی گزند بمانی، خدا پادشاه ترا در دوسرای میدهد، پس اگر رو بگردانی، بر تو است گناه مردم قبط، ای اهل کتاب! بیایید بگراییم بسوی کلمه‌ای که یکسان باشد بین ما و شما، و آن اینست که پرستش نکنیم جز خدای بزرگ را، و

۱ - کتاب الوسیط شیخ مصطفی عنانی صفحه ۱۲۲

۲ - اصل نامه در موزه آثار نبوی اسلامبول موجود است که در زمان

سلطان عبدالمجید عثمانی متوفی ۱۲۷۸ خریداری شده.

۳ - نامه دوم در کتابخانه وین پایتخت اطریش موجود است.

۴ - الوسیط صفحه ۱۲۴.

شريف قرار ندهيم براي او چيزي را، و هيچيك از ما ديگري راجز خدای بزرگ، پروردگاران خود نگيريم. پس اگر رو بگردانند از اين دستور پس بگوئيد گواهي دهيد که ما مسلمانيم. محمد فر ستاده خدا»

آغاز نزول قرآن

طبق اشعار آیات شریفه قرآنی، ابتداء نزول قرآن در شب قدر بوده و گواه بر آن آیاتی چند است:

۱ - انا انزلناه في ليلة القدر - ما فر ستا ديم قرآن را در شب قدر.

۲ - انا انزلناه في ليلة مبارکه - ما فر ستا ديم قرآن را در شب مبارکی که مقصود شب قدر است.

۳ - شهر رمضان الذي انزل فيه القرآن؛ هدی للناس و بینات من الهدی و الفرقان - ماه رمضان ماهی است که در آن قرآن نازل شده و آن قرآن هدایت کننده و راهنمای مردمان است.

بیشتر مفسرین بر این عقیده اند که قرآن در شب قدر نازل شده و آیات فوق را هم شاهد بر این معنی میگیرند.

نظریات مفسرین در پیرامون نزول قرآن

آنچه مورد اختلاف نظر مفسرین واقع شده دو قسمت است:

اول - آیا اولین آیه‌ای که بر رسول اکرم نازل شده، چه آیه‌ای بوده؟

دوم - آیا قرآن در شب قدر بتمامه بر پیغمبر نازل شده یا بمرور زمان

رسالت آنحضرت ، برقلب مبارکش نازل گردیده ؟

در موضوع اول : مشهورین مفسرین ، آنستکه اولین آیاتیکه

بر پیغمبر نازل شده پنج آیه اول سوره علق است ، و روایات عامه و خاصه هم این نظریه را تأیید میکند ، چنانچه از محمد بن یعقوب کلینی در اصول کافی از امام جعفر صادق (ع) روایت شده (۱) که آنحضرت فرمود : اولین آیه ای که از قرآن ، بر پیغمبر نازل شده ، **بسم الله الرحمن الرحيم اقرء باسم ربك الذی خلق تا آخر سوره بوده** ، و آخرین سوره ای که بر پیغمبر نازل شده سوره **اذا جاء نصر الله والفتح** است .

و حدیث دیگر ، صدوق از حضرت رضا علیه السلام روایت میکند (۲) که آنحضرت فرموده از پدرم شنیدم که پدرش فرمود که اولین سوره ای که بر پیغمبر نازل شده سوره علق بوده ، و آخرین سوره قرآن سوره نصر است . مشهور مفسرین عامه هم همین عقیده را اتخاذ کردند ، چنانکه ابن ندیم در فهرست خود (۳) از محمد بن نعمان بشیر نقل میکند که اولین آیاتیکه بر پیغمبر نازل شده ، پنج آیه سوره علق است ، و بهمین مضمون شیخین از عایشه نقل نموده اند .

ولی بعضی از مفسرین ، بر این عقیده اند ، که اولین سوره ای که بر پیغمبر نازل شده ، سوره حمد است ، و بعضی گویند : سوره المدثر است و این دو قول ضعیف است .

موضوع دوم : در این قسمت سه نظریه ابراز شده :

۱ - تفسیر برهان ج ۱ ص ۲۹ - ۲ - تفسیر برهان ج ۱ ص ۲۹ - ۳ - فهرست ابن ندیم ص ۳۷

نظریه اول که بیشتر مفسرین عامه و خاصه، بر این عقیده اند آنستکه: قرآن بتمامه، در شب قدر نازل شده، ولی از طرفی آیاتی چند هم، دلالت دارد که پیغمبر، قرآن را بتدریج برای مردم قرائت مینموده، مانند آیه ۳۲ سوره فرقان که ترجمه اش آنستکه کفار گفتند: چرا قرآن بیک مرتبه بر پیغمبر نازل نشد، و بتدریج فرستاده شده، خداوند میفرماید: ما اینچنین قرآن فرستادیم، تا ثابت و قوی کنیم، قلب ترا ای پیغمبر! و با تائی و تدریج بمرور زمان بر تو نازل کردیم که با مهلت باشد.

مفسرین جمع بین این دو قسمت را، باین نحو نموده اند که: قرآن بتمامه در شب قدر نازل شده، ولی در بیت المعمور که آسمان چهارم است، و سپس بمرور زمان، بمقتضیات وقت، جبرئیل بامر پروردگار، آیات قرآن را بر قلب مبارک پیغمبر، نازل نموده.

و این نظریه را روایاتی چند، از عامه و خاصه تأیید مینماید. از آن جمله از امام جعفر صادق علیه السلام روایت شده، که از آنحضرت سؤال کردند از آیه شریفه شهر رمضان الذی انزل فیہ القرآن (۱) ماه رمضان ماهی است که قرآن در آنماه نازل شده، و حال آنکه قرآن در مدت بیست سال، بر پیغمبر نازل گردیده؟ آنحضرت در جواب فرمود: قرآن در شب قدر بیکمرتبه در بیت المعمور که آسمان چهارم است، نازل شده، و سپس بتدریج در مدت بیست سال، بر پیغمبر نازل گردیده،

چنانچه پیغمبر اکرم فرمود: صحف ابراهیم در اول ماه رمضان، و تورات در ششم
آتماه، و انجیل در سیزدهم، و زبور در هیجدهم؛ و قرآن در بیست و سوم
ماه مبارک رمضان نازل شده. (۱)

ملا جلال سیوطی هم که از عامه است در کتاب اتقان خود (۲) از
مستدرک حاکم، و بیهقی از ابن عباس نقل میکند؛ که قرآن در شب قدر
بیکمرتبه در آسمان دنیا نازل شده، و سپس در مدت بیست سال بتدریج
بر پیغمبر نازل گردیده.

کتابخانه مدرسه فیضیه قم

علامه بزرگوار حضرت استاد طباطبائی مدظله در تفسیر المیزان
خود (۳) این نظریه را بنحو جامعتر و دلپذیرتری، با استفاده از آیاتی چند
تأیید مینماید، باین نحو که میگوید: قرآن دو مرتبه بر پیغمبر اکرم
نازل شده: یکمرتبه بنحو کلی و اجمال، و یکمرتبه بطور تفصیل و آیه بآیه،
مرتبه اول در شب قدر و مرتبه دوم در مدت رسالت بمقتضای زمان بوده است.
چنانچه آیاتی چند هم گواه این مدعا است، از آن جمله سوره هود
آیه ۲: «کتاب احکمت آیاته ثم فصلت من لدن حکم خبیر» قرآن کتابی
است که محکم شد آیات آن؛ پس تفصیل داده میشود از نزدیکان پروردگار
حکیم آگاه، و همچنین در سوره اعراف آیه ۵۲: «ولقد جنناهم بکتاب
فصلناه علی علم» بتحقیق آوردیم برای ایشان کتابی را که تفصیل
دادیم آنرا با علم، و همچنین در سوره واقعه آیه ۸۰: «انه لقرآن کریم

۱- تفسیر صافی ص ۱۵ نقل از کافی.

۲- اتقان سیوطی صفحه ۴۱.

۳- ج ۲ ص ۱۲.

فی کتاب مکنون لایمسه الا المپهرون تنزیل من رب العالمین >
البته این قرآنی است بزرگوار، در کتابی که پوشیده است از نظرها،
که لوح محفوظ است، مس نمیکنند آن را مگر پاکان، این قرآن فرو
فرستاده شده از طرف پروردگار جهانیان.

این سه آیه دلالت دارد بر اینکه قرآن دوم مرتبه نازل شده: یکمرتبه بطور
اجمال و کلی و یکمرتبه بطور تفصیل و بیان، و جمع بین آیاتی که اشعار
دارد یکمرتبه قرآن در شب قدر نازل شد و هم آیاتی که دلالت دارد
بتدریج نازل شده؛ باین نحو میشود که شب قدر قرآن بطور اجمال و کلی
نازل شده، و در مدت رسالت پیغمبر اکرم بطور تفصیل و آیه بآیه.

اما نظریه دوم که فخر رازی هم باین عقیده است، آنستکه قرآن
در مدت بیست سال نازل شده، باین نحو که در هر سال، شب قدر، آن مقداری از
قرآن بر پیغمبر نازل میشد، که مقدر بود در آنسال آن آیات قرآن برای
مردم گفته شود.

و نظریه سوم آنستکه، ابتداء نزول قرآن در شب قدر بوده
ولی یقیناً قرآن بمرور زمان، در مدت رسالت پیغمبر اکرم نازل شده، و
بعض قرآن هم، قرآن گفته میشود و این دو قول ضعیف است.

ایام فترت وحی

مشهور بین مفسرین آنستکه بعد از نزول سوره علق؛ قرآن تا مدت
سه سال بر پیغمبر اکرم نازل نگردید، و این مدت را زمان فترت وحی
مینامند، و بعد از آن، در مدت بیست سال قرآن بتدریج بر پیغمبر اکرم

نازل گردید، باین نحو که بعضی سوره‌های کوچک مانند سوره حمد و اخلاص و کونورتبت و نصر، بیک مرتبه نازل شده و بقیه قرآن آیه بآیه با چند آیه باهم، و تاده آیه، بایکدیگر نازل گردیده است.

دوره نزول قرآن

دوره نزول قرآن بدو قسمت مهم تقسیم میشود: یکی دوره قبل از هجرت و دیگری دوره بعد از هجرت.

دوره اول دوازده سال و پنجماه و سیزده روز طول کشید و بمناسبت آنکه پیغمبر در این مدت در مکه بوده، این آیات و سوره را مکی خوانند، و در حدود دوسوم قرآن مکی میباشد.

دوره دوم، دوره بعد از هجرت است، که از اول هجرت تا آخر عمر پیغمبر اکرم طول کشیده و آیات و سوری را که در این ایام بر پیغمبر نازل شده؛ مدنی نامند و در حدود یک سوم قرآن مدنی میباشد.

کتابخانه مدرسه فیضیه قم

کتاب وحی

کتاب وحی کسانی را گویند، که ملتزم بنوشتن و ضبط آیات و سوره قرآنی بوده اند؛ هر زمان که جبرئیل از طرف خداوند، آیه یا سوره‌ئی بر پیغمبر نازل مینمود، آنحضرت فوراً کتاب وحی، و دیگر اصحاب خود را حاضر نموده، و برای آنها قرائت مینمودند، آنانکه با سواد بودند، مینوشتند، و آنانکه از سواد بهره نداشتند، بخاطر خود سپرده، و آنرا حفظ مینمودند، و هر کدام خود را موظف میدانستند، که با افراد قبیله و وابستگان و دوستان و آشنایان خود بیاموزند، و باین نحو قرآن

درین مردم منتشر شده و هزاران نفر مقید بودند، قرآن را بخاطر خود سپرده و حفظ نمایند، و بدین طریق حافظین قرآن رو بتزاید بودند.

طرز نویسدگی

کتاب وحی قرآن را بخط کوفی؛ که معمول آن زمان بوده و شرح آن گذشت، بدون اعراب و نقطه گذاری، مینوشتند، ولی چون در آن موقع هنوز صنعت کاغذ رواج پیدا نکرده و بسرزمین حجاز نیامده بود؛ قرآن را بر روی پوست یا استخوان حیوانات و یا بر گاو پوست تنه درختان مینوشتند (۱)

تعداد کتاب وحی

در تعداد کتاب وحی اختلاف است، بخاری از قتاده روایت کرده که کتاب وحی چهار نفر بودند، سیوطی در اتقان از ابی داود روایت کرده که پنج نفر بودند، بیهقی از شعبی نقل نموده که شش نفر بودند ابن ندیم در فهرست (۲) آنرا هفت تن شمرده است، باین نامها:

- ۱- علی ایطالب رضی الله عنه ۲- سعد بن عبید ۳- ابودرداء ۴- معاذ بن جبل
- ۵- زید بن ثابت ۶- ابی بن کعب ۷- عبید بن معاویه و تا چهل و سه نفر هم کتاب وحی را نام برده اند، ولی آنچه را که مورد اتفاق عامه و خاصه است و در آن اختلافی نیست، چهار تن اند: اول آنها علی بن ایطالب است که بزرگترین شخصیت کتاب وحی بوده و در همه موقع با پیغمبر اکرم (ص) بوده، چه در سفر و چه در حضر، و از پیغمبر جدا نشده، مگر در دو موقع که از طرف پیغمبر اکرم مأموریت پیدا نمود،

(۱) تاریخ تمدن جرمی زیدان ج ۳- ص ۸۳.

(۲) فهرست ابن ندیم ص ۴۱

یکی در غزوه تبوک و یکی در مأموریتی که از طرف آنحضرت بسفر یمن پیدا کرده بود ، دوم زید بن ثابت ؛ سوم معاذ بن جبل ، چهارم ابی بن کعب .

تدوین و جمع آوری قرآن

قرآن در دوره جمع آوری و تدوین گردید ؛ یکی در زمان خلافت ابو بکر و یکی در زمان خلافت عثمان ، و علت آنکه در زمان پیغمبر اکرم جمع آوری و تدوین نشد آن بود ، که وحی الهی بتدریج بر پیغمبر اکرم نازل میشد ، و نزول آیات الهی پی در پی بر حسب اقتضای زمان و پیش آمد ، تا آخرین ساعات حیات پیغمبر اکرم ادامه داشت ، و هیچوقت وحی منقطع نمیگردید ؛ که پیغمبر اکرم دستور جمع آوری و تدوین قرآن را دهد ، ولی بعد از پیغمبر که وحی منقطع گردید ، واحکام و حدود الهی بیابان رسید ، و ممکن بود قرآن بتمامه در یکجا جمع آوری گردد ، امیر المؤمنین علیه السلام بنا بر وصیت پیغمبر اکرم ، مأمور جمع آوری قرآن شد .

و عامه و خاصه در کتابهای خود اولین جمع آوری قرآن را بدست امیر المؤمنین علیه السلام روایت کرده اند ، چنانچه محمد بن مسعود عیاشی در تفسیر خود روایت کرده که امیر المؤمنین علیه السلام فرمود : پیغمبر اکرم بمن وصیت کرده که بعد از فراغ از غسل و دفن او از خانه بیرون نشوم ، مگر آنکه قرآن را جمع آوری نموده و تدوین کنم .

و همچنین ابن ندیم در کتاب فهرست خود (۱) از حسن بن عباس ، و سیوطی در اتقان ، و ابونعیم در حلیة الایاء ، که هر سه از عامه اند روایت کرده اند، که امیر المؤمنین قسم یاد فرمود ، که عبا و ردا ، بر دوش نیافکنم ، و از خانه خارج نشوم ، مگر آنکه قرآن را جمع آوری نموده ، و در یکجا قرار دهم ، و آنحضرت پس از سه روز که از خانه بیرون آمد، قرآن را جمع آوری کرده بود .

باز ابن ندیم (۲) گوید که این اولین مصحفی بود که در اسلام جمع آوری شده است ، و گوید : من مقداری از آن مصحف را که بخط علی نوشته شده بود ، در نزد ابی علی حمزة الحسینی دیدم ، که بارت در نزد اولاد امام حسن باقی بود ، و اکنون هم قرآنی بخط مبارک امیر المؤمنین علیه السلام بخط کوفی روی پوست آهونوشته شده ، که بتصدیق شیخ بهاء الدین منسوب بحضرت امیر است ، و در کتابخانه آستانه قدس رضوی موجود و این بنده هم زیارت کرده ام .

دوره اول تدوین قرآن

علت آنکه در زمان ابوبکر ، قرآن جمع آوری گردید ، آن بود که مسیلمه کذاب که در اواخر زندگانی پیغمبر اکرم ، ادعای پیغمبری مینمود ، بعد از رحلت پیغمبر اکرم کارش بالا گرفته ، تا آنجائی که ابوبکر مجبور شد ، برای سرکوبی و از بین بردن اولشکری از صحابه رسول خدا که عده زیادی از آنها ، حافظین قرآن بودند ، بطرف یمامه گسیل دهد ،

۱- فهرست ابن ندیم ص ۴۱ .

۲- ابن ندیم مستوفی ۱۳۷۷ است .

در این جنگ تا مسلمین فتح و فیروز می‌گردید یک‌هزار و دویست نفر از مسلمین کشته شدند که هفتصد نفر آنها از حافظین قرآن بودند (۱).

و چون عدهٔ کثیری از حافظین قرآن در این جنگ کشته شده بودند و خوف آن میرفت، که خطر اختلاف قرآن، در بین مردم، شیوع پیدا کند، عمر بابو بکر که ریاست مسلمین را در دست داشت، پیشنهاد نمود که لازم است قرآن جمع آوری گردد، ابتداءً ابو بکر این پیشنهاد را نپذیرفت ولی چون بعداً بمصلحت آن، واقف گردید دستور داد بر ریاست زید بن ثابت که از کتّاب وحی بود، با همکاری بعضی از کتّاب وحی قرآن را جمع آوری کرده، و تدوین نمایند.

البته ابو بکر و عمر و زید بن ثابت میدانستند، که امیر المؤمنین همیشه در سفر و حضر، با پیغمبر اکرم بوده، و هیچ آیه‌ای نبوده که آنحضرت آنرا از حفظ نداشته و یا ننوشته باشد، و بوضوح پیغمبر آنحضرت قرآن را جمع آوری نموده، و آماده دارد، معاً لوصف علت چه بود که وقتی علی مصحف جمع آوری شده خود را در جامه‌ای قرار داده برای آن جمعیت آورد که طبق آن تدوین نمایند، زید بن ثابت به پیروی از منویات ابو بکر؛ مصحف جمع آوری شده علی را نپذیرفت؟! علی رضی الله عنه هم با قلبی مملو از تأثر و تأسف، قرآن خود را بخانه برگردانید، و بنا بر وصیت پیغمبر هم نمیخورد، اختلاف کلامه بین مسلمین واقع شود، لذا اصراری نداشت که قرآن خود را بین مردم منتشر ساخته، بلکه در مقابل عمل آنها سکوت کرده و رد ننمود.

البته اختلاف اساسی بین مصحف علی علیه السلام و مصحف زید بن ثابت از جهت خود آیات و اصل قرآن در میان نبوده ، والا علی علیه السلام در يك چنین موقع حساس که در قوانین الهی تغییر داده شود خاموش نمی نشست ، بلکه اختلاف این دو مصحف را در اسلوب و ترتیب آیات و سوره قرآنی گفته اند ، باین معنی که زید بن ثابت باذوق و سلیقه خود قرآن را بر خلاف آن ترتیبی که بر پیغمبر نازل شده ، جمع آوری کرده ، و سوره بزرگ را بر سوره کوچک مقدم داشته ، خواه سوره بزرگ مکی بوده یا مدنی باشد ، و ممالک تقدم و تاخر سوره را بزرگی و کوچکی میدانسته ، ولی قرآنی که حضرت امیر علیه السلام جمع آوری نموده ، یکی از مزایای آن بوده که بهمان ترتیبی که بر پیغمبر اکرم نازل شده ؛ و برای مردم قرائت کرده بود جمع آوری فرموده بود ، لذا اول قرآن علی سوره علق است و بهمین ترتیب ، آیات و سوره مکی را قبل از آیات و سوره مدنی قرار داده است . ولی آنچه مسلم است آنستکه در اصل قرآن از جهت زیادی و تقیصه آیات و سوره قرآنی تصرفی نشده و هیچگونه تحریفی رخ نداده است .

بقیه در شماره آینده